

आधुनिक समाजातील वृद्ध व्यक्तींचे बदलते आयाम : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

प्रा. डॉ. मोटे गीतांजली सदाशिवराव¹

सारांश (Abstract)

आधुनिक समाजात वृद्ध व्यक्तींच्या जीवनातील विविध आयामांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल होत आहेत. लोकसंख्येतील वृद्धांचे प्रमाण वाढणे, कुटुंब व्यवस्थेतील बदल, आर्थिक असुरक्षितता, आरोग्यविषयक समस्या, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव आणि कायदेशीर संरक्षण या सर्व घटकांमुळे वृद्धत्वाची संकल्पना नव्याने परिभाषित होत आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात वृद्ध व्यक्तींच्या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, आरोग्य आणि तांत्रिक आयामांचा अभ्यास करून त्यासंदर्भातील उपाययोजना मांडण्यात आल्या आहेत.

कीवर्ड्स : वृद्धत्व, सामाजिक बदल, आर्थिक सुरक्षितता, सक्रिय वृद्धत्व, कुटुंबव्यवस्था

1. प्रस्तावना

वृद्धत्व ही मानवी जीवनाची नैसर्गिक अवस्था आहे. वैद्यकीय प्रगती, पोषण सुधारणा आणि जीवनमान उंचावल्यामुळे जगभरात वृद्ध लोकसंख्या वाढत आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार, 60 वर्षांवरील लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. विशेषतः जपान हा देश वृद्ध लोकसंख्येच्या प्रमाणात अग्रस्थानी आहे.

भारतातही वृद्ध लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत असून सामाजिक संरचनेत महत्त्वपूर्ण बदल दिसून येतात.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. वृद्ध व्यक्तींच्या बदलत्या सामाजिक आयामांचा अभ्यास करणे.
2. आर्थिक व आरोग्यविषयक समस्यांचे विश्लेषण करणे.
3. तंत्रज्ञानाचा वृद्धांच्या जीवनावर होणारा परिणाम तपासणे.
4. सरकारी धोरणे व उपाययोजना यांचा आढावा घेणे.

¹ समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा ता. केज जि. बीड

गृहितके (Hypotheses)

1. आधुनिक समाजातील कुटुंब संरचनेतील बदलांमुळे वृद्ध व्यक्तींची सामाजिक स्थिती व भूमिका बदलत आहे.
2. आर्थिक स्वावलंबनाच्या अभावामुळे वृद्ध व्यक्तींमध्ये सामाजिक व मानसिक असुरक्षिततेची भावना वाढते.
3. तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे वृद्ध व्यक्तींच्या दैनंदिन जीवनशैलीत लक्षणीय बदल झाला आहे.
4. शहरी भागातील वृद्ध व्यक्तींना ग्रामीण भागातील वृद्धांच्या तुलनेत अधिक सामाजिक एकाकीपणाचा अनुभव येतो.
5. आरोग्य सुविधा उपलब्धतेत वाढ झाल्यामुळे वृद्ध व्यक्तींचे आयुर्मान व जीवनमान सुधारले आहे.
6. सरकारी सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ घेणाऱ्या वृद्ध व्यक्तींची आर्थिक स्थिरता इतरांपेक्षा अधिक आहे.

3. संशोधन पद्धती

हे संशोधन प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. विविध संदर्भ ग्रंथ, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल, तसेच World Health Organization आणि भारत सरकारच्या धोरणात्मक कागदपत्रांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

विश्लेषणात्मक बाजू

वृद्ध म्हणजे काय?

1. एलिझाबेथ लॉक यांच्या मते "वृद्धावस्था म्हणजे जीवनातील शेवटचा कालखंड होईल".
2. डिक्शनरी ऑफ सोसिओलॉजी मध्ये कॉलिंग हे "वृद्धावस्था ही शारीरिक स्थिती बरोबरच या प्रक्रियेशी निगडित सामाजिक पैलुशी निगडित असते "यावर भर देतात. विविध सांस्कृतिक मूल्य आणि सामाजिक अपेक्षा या लिंगाप्रमाणे आणि वयोगटाप्रमाणे वेगळ्या असतात म्हणूनच वार्धक्याचा अनुभव व्यक्तीनिहाय वेगळा असू शकतो अशी मांडणी करतात.
3. "वृद्ध म्हणजे सर्वसाधारणपणे साठ वर्षे पूर्ण केलेली व्यक्ती होय." अशी ऑक्सफर्ड डिक्शनरी मध्ये वृद्ध या संकल्पनेची व्याख्या केलेली आहे.

4. वृद्ध व्यक्तींचे बदलते आयाम

(अ) लोकसंख्यात्मक आयाम

1. आयुर्मानात वाढ.
2. जन्मदरात घट.

3. 80 वर्षावरील वृद्धाच्या प्रमाणात वाढ.

भारतातील 2011 च्या जनगणनेनुसार वृद्ध लोकसंख्या सुमारे 10% आहे आणि भविष्यात ती वाढण्याची शक्यता आहे. भारताला तरुणांचा देश म्हटले जाते, पण शतकाच्या अखेरीस तो वृद्धांचा देश बनण्याची शक्यता आहे. युनायटेड नेशन्स पॉप्युलेशन फंड (UNPF) च्या 'इंडिया एजिंग रिपोर्ट 2023' मध्ये हा दावा करण्यात आला आहे. अहवालात म्हटले आहे की, भारतात वृद्धांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे. सध्या तरुणांची सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या देशांमध्ये भारताचा समावेश होतो, परंतु बदलत्या आकडेवारीवरून हे चित्र बदलण्याची शक्यता आहे.

अहवालानुसार, सध्या 60 वर्षावरील वृद्धांची संख्या सुमारे 15 कोटी आहे. हे देशाच्या लोकसंख्येच्या 10.5 टक्के आहेत. 2021 मध्ये, 60 वर्षावरील वृद्ध लोकांची लोकसंख्या 10.1 टक्के होती, जी 2025 पर्यंत 15 टक्के आणि 2036 पर्यंत 20.8 टक्क्यांपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. या शतकाच्या अखेरीस वृद्धांची संख्या 36 टक्क्यांहून अधिक होईल, असे अहवालात म्हटले आहे.

(ब) सामाजिक आयम

1. कुटुंब संरचनेतील बदल

1. संयुक्त कुटुंब पद्धतीत घट आणि विभक्त कुटुंबाचा प्रसार.
2. स्थलांतरामुळे (Migration) वृद्ध व्यक्ती एकटे राहण्याची प्रवृत्ती वाढली.
3. कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत वृद्धांचा सहभाग कमी होणे.
4. भारतामध्ये शहरीकरणामुळे कुटुंब व्यवस्थेत मोठे बदल झाले आहेत.

2. सामाजिक स्थान व प्रतिष्ठा

1. पूर्वी वृद्धांना कुटुंबातील मार्गदर्शक व सल्लागार म्हणून मान मिळत होता.
2. आधुनिक काळात उत्पादकतेवर भर दिल्याने वृद्धांचे सामाजिक स्थान काही प्रमाणात कमी झाले.
3. परंपरा, संस्कार आणि अनुभव यांचे वाहक म्हणून त्यांची भूमिका आजही महत्त्वाची आहे.

3. सामाजिक एकाकीपणा

1. मुलांचे परदेशी किंवा शहरात स्थलांतर.
2. मित्रपरिवार कमी होणे.

3. जीवनसाथीच्या निधनामुळे मानसिक व सामाजिक पोकळी निर्माण होणे.
4. यामुळे वृद्धांमध्ये नैराश्य, असुरक्षितता आणि एकटेपणाची भावना वाढते.

4. वृद्धाश्रम आणि संस्थात्मक काळजी

1. वृद्धाश्रमांची वाढ ही सामाजिक बदलाची लक्षणीय बाब आहे.
2. पारंपरिक कुटुंबीय जबाबदारीत घट.
3. स्वयंसेवी संस्था व सामाजिक संघटनांची भूमिका वाढत आहे.

उदा. Help Age India ही संस्था वृद्धांच्या हक्कांसाठी कार्य करते.

5. सामाजिक सहभाग व सक्रिय वृद्धत्व

1. वरिष्ठ नागरिक संघ, मंडळे, सांस्कृतिक कार्यक्रमांत सहभाग.
2. समाजकार्यात योगदान.
3. स्वयंसेवी कार्यात सहभाग.
4. World Health Organization ने "Active Ageing" संकल्पना मांडून वृद्धांच्या सक्रिय सहभागावर भर दिला आहे.

6. पिढ्यांमधील अंतर (Generation Gap)

1. मूल्यव्यवस्थेतील बदल.
2. तंत्रज्ञानामुळे संवादातील अंतर.

(क) आर्थिक आयाम

(वृद्ध व्यक्तींच्या संदर्भात)

“आधुनिक समाजातील वृद्ध व्यक्तींचे बदलते आयाम” या संशोधन विषयात आर्थिक आयाम अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आर्थिक आयाम म्हणजे वृद्ध व्यक्तींची उत्पन्नाची साधने, आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक सुरक्षा, रोजगाराच्या संधी आणि आर्थिक असुरक्षितता यांचा अभ्यास.

1. उत्पन्नाची साधने (Sources of Income)

निवृत्तीवेतन (Pension)

बचत व गुंतवणूक

मुलांकडून आर्थिक सहाय्य

शासकीय योजना

India मध्ये असंगठित क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींना निवृत्तीवेतनाची सुविधा मर्यादित असल्याने अनेक वृद्ध आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून राहतात.

2. आर्थिक स्वावलंबन व अवलंबित्व

स्वतःचे उत्पन्न असलेले वृद्ध अधिक आत्मविश्वासपूर्ण व निर्णयक्षम असतात.

आर्थिक अवलंबित्वामुळे कुटुंबात दुर्लक्ष किंवा उपेक्षा होण्याची शक्यता वाढते.

महिला वृद्धांमध्ये आर्थिक अवलंबित्वाचे प्रमाण अधिक दिसून येते.

3. सामाजिक सुरक्षा योजना

वृद्धांसाठी पेन्शन योजना

आरोग्य विमा योजना

अनुदान व सवलती

उदा. Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme ही योजना आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वृद्धांना सहाय्य देते.

तसेच Ministry of Social Justice and Empowerment वृद्धांच्या कल्याणासाठी विविध धोरणे राबवते.

4. निवृत्तीनंतर रोजगार

काही वृद्ध आर्थिक गरजेमुळे पुन्हा काम करतात.

अनुभवावर आधारित सल्लागार सेवा.

स्वयंरोजगार व लघुउद्योग.

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत "Second Career" ही संकल्पना वाढत आहे.

5. आरोग्य खर्च व आर्थिक ताण

वृद्धावस्थेत आरोग्य खर्च वाढतो.

दीर्घकालीन आजारांमुळे वैद्यकीय खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढतो.

आरोग्य विम्याचा अभाव आर्थिक ताण निर्माण करतो.

6. स्त्री-वृद्धांची आर्थिक स्थिती

विधवा स्त्रियांचे प्रमाण जास्त.

मालमत्ता हक्कांविषयी जागरूकतेचा अभाव.

सामाजिक सुरक्षा योजनांवर अधिक अवलंबित्व.

(ड) आरोग्य आयाम

1. मधुमेह, उच्च रक्तदाब, संधिवात यांसारख्या दीर्घकालीन आजारांचे प्रमाण
2. जेरियाट्रिक केअरची गरज
3. मानसिक आरोग्य समस्या (एकटेपणा, नैराश्य)
4. World Health Organization ने "Active Ageing" ही संकल्पना मांडली आहे.

(ई) तांत्रिक आयाम

आयाम (Technological Dimensions) - वृद्ध व्यक्तींच्या संदर्भात

“आधुनिक समाजातील वृद्ध व्यक्तींचे बदलते आयाम” या विषयात तांत्रिक आयाम अत्यंत महत्वाचा ठरतो. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) झपाट्याने झालेल्या विकासामुळे वृद्ध व्यक्तींच्या दैनंदिन जीवनशैली, आरोग्यसेवा, सामाजिक संबंध आणि आर्थिक व्यवहारांमध्ये मोठे बदल झाले आहेत.

1. डिजिटल साक्षरता (Digital Literacy)

स्मार्टफोन, इंटरनेट आणि सोशल मीडियाचा वापर वाढला आहे.

ऑनलाइन बँकिंग, UPI व्यवहार, डिजिटल पेमेंट्सचा वापर.

अनेक वृद्धांना तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव असल्याने अडचणी निर्माण होतात.

India मध्ये डिजिटल इंडिया मोहिमेमुळे डिजिटल वापर वाढला असला तरी ग्रामीण वृद्धांमध्ये डिजिटल दरी (Digital Divide) दिसून येते.

2. आरोग्य क्षेत्रातील तंत्रज्ञान

टेलिमेडिसिन सेवा

ऑनलाइन डॉक्टर सल्ला

आरोग्य मॉनिटरिंग उपकरणे (BP, Sugar Monitoring Devices)

हेल्थ ॲप्स

World Health Organization तंत्रज्ञानाच्या मदतीने आरोग्यसेवा अधिक सुलभ करण्यावर भर देते.

3. सामाजिक संपर्कात बदल

व्हिडिओ कॉल, WhatsApp, सोशल मीडिया यामुळे दूर असलेल्या कुटुंबीयांशी संपर्क सुलभ झाला.

एकटेपणा कमी करण्यास मदत.

तथापि, तंत्रज्ञान न समजल्यास सामाजिक अलगाव वाढू शकतो.

4. सुरक्षितता व सहाय्य तंत्रज्ञान

CCTV, अलार्म प्रणाली

आपत्कालीन हेल्पलाइन

GPS आधारित ट्रॅकिंग साधने

ही साधने वृद्धांच्या सुरक्षिततेसाठी उपयुक्त ठरतात.

5. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) व रोबोटिक्स

AI आधारित हेल्थ मॉनिटरिंग

रोबोटिक सहाय्य (Care Robots)

स्मार्ट होम तंत्रज्ञान

जपानसारख्या देशात वृद्धांच्या सेवेसाठी प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे.

6. तांत्रिक आव्हाने

डिजिटल फसवणूक (Cyber Fraud)

गोपनीयतेचा प्रश्न

तांत्रिक भीती (Technoph

1. स्मार्टफोन व डिजिटल व्यवहारांचा वापर

2. टेलिमेडिसिन सुविधा

3.डिजिटल दरी (Digital Divide)

(फ) कायदेशीर आयाम

1. India मध्ये 2007 चा “Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act” लागू करण्यात आला आहे, ज्यामुळे वृद्धांना कायदेशीर संरक्षण मिळते.

5. प्रमुख समस्या

1.सामाजिक एकाकीपणा

2.आर्थिक अवलंबित्व

3.आरोग्यसेवांची अपुरी उपलब्धता

4.कौटुंबिक आधाराचा अभाव

6. उपाययोजना

1. वृद्धांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना वाढविणे.

2. समुदाय आधारित सेवा व डे-केअर केंद्रे सुरू करणे.

3. जेरियाट्रिक आरोग्यसेवा मजबूत करणे.

4. डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम राबविणे.

5. कुटुंबात वृद्धांविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणे.

7. निष्कर्ष

1. वृद्ध व्यक्तींच्या जीवनातील आयाम वेगाने बदलत आहेत.

2. पारंपरिक अवलंबित्वाची संकल्पना बदलून सक्रिय व सन्माननीय वृद्धत्वाकडे समाज वाटचाल करित आहे.

3. सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक बदलांच्या पार्श्वभूमीवर वृद्धांच्या गरजा ओळखून धोरणात्मक उपाययोजना करणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. World Health Organization. (2002). Active Ageing: A Policy Framework. Geneva: WHO.
2. United Nations. (2019). World Population Ageing Report. New York: 3.UN Department of Economic and Social Affairs.
3. भारत सरकार. (2011). भारताची जनगणना अहवाल 2011. नवी दिल्ली: गृहमंत्रालय.
4. Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme. (वर्ष). सामाजिक न्याय व अधिकारिता मंत्रालय, भारत सरकार.
5. Dandekar, K. (1996). The Elderly in India. New Delhi: Sage Publications.
6. Rajan, S. I. (2010). Ageing in India: Status and Challenges. New Delhi:
7. Tata Institute of Social Sciences. National Statistical Office. (2021).
8. Elderly in India Report. Ministry of Statistics and Programme Implementation. Ministry of Social Justice and Empowerment. (2007).
9. Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act. HelpAge India. (2022). State of Elderly in India Report.
10. भोसले, एस. (2015). भारतातील वृद्धत्व समस्या व उपाययोजना. पुणे: विद्या प्रकाशन.
11. पाटील, आर. (2018). समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून वृद्धत्व. मुंबई: डायमंड पब्लिकेशन्स.
12. कदम, पी. (2019). आधुनिक समाज आणि वृद्धांचे प्रश्न. औरंगाबाद: साईनाथ प्रकाशन.
13. डॉ. दिलीप खैरनार, 2007, "वृद्धांच्या समस्या: चिंता आणि चिंतन" चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. पृष्ठ_ 128

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*